

Pravica iz dela ali vprašanje Hlapca Jerneja

Jože
Pogačnik

Cankarjev *Hlapec Jernej in njegova pravica* je od slovenskih proznih del najbolj prevajan in znan tekst v svetovnih književnostih. Razen tega je to besedilo, ki mu je posvečeno veliko število medsebojno popolnoma različnih interpretacij. Obe dejstvi izvirata iz spoznanja, da gre za delo, ki bistveno označuje Cankarjevo besedno umetnost, hkrati pa z nekaterimi svojimi razsežnostmi odlično predstavlja neko

gibalno linijo slovenske književnosti. V tem spoznanju je seveda zajet samo oddajalec, kar še ni dovolj za razumevanje očitnega učinka, ki ga je to delo imelo pri prejemniku. Razsežnosti, ki jih predpostavljamo za osrednje v slovenski književnosti, so torej vsekakor take, da se je v njih prepoznal tudi neslovenski bralec. S tem smo že pri vprašanju hlapca Jerneja in pri njegovi interpretaciji; to vprašanje je v Cankarjevi noveli dokaj zakrito zaradi posebnega načina opredmetenja in zaradi posebne vrste oblikovanja. Zakritost poglavitnega vprašanja v *Hlapcu Jerneju* je bila razlog, da so posamezne razlage ostajale delne ali pa so celo šle mimo njegovega bistva. Razčlemba preučevanja, ki ga je izzvala Cankarjeva novela, bi zelo nazorno prikazala moč in nemoč kritiške misli, še bolj pogosto pa različne rabe in zlorabe umetniškega dela, v katerih je šlo za težko protislovje med nekogaršnjo družbenopolitično zvestobo in njegovo intelektualno integriteto. Resnica hlapca Jerneja je začela toniti v poplavi besed, zato pa sta toliko bolj dragocena miselna napora dveh slovenistov, ki sta se v novejšem času poskusila z omenjenim tekstom (Hilde Bergner v dunajski disertaciji iz 1974. leta in Juraj Martinović v študiji *Cankarev Sluga Jernej ili književnost između političkog pragmatizma i individualne vizije* iz 1976. leta). V obeh prispevkih je vrsta nastavkov, ki so sprožili in usmerili naslednji interpretativni prijem.

Cankarju sočasna kritika je v hlapcu Jerneju pretežno videla tip nesrečnega, kmečko naivnega in omejenega človeka, ki je svojo pravdaško strast prignal od trme do norosti. Kljub temu je zapazila, da gre za resen socialni problem, ki ga v skladu s svojim svetovnonazorskim izhodiščem imenuje večna pravica, pravica do posesti ali lastninska pravica. Ob tem problemu se večidel ni znašla, zato govori o krivici, ki da je poplačana s krivico, ali o pravici, »ki se taji in tepta od pamtiveka in se še bo, dokler življenje ne postane ilustrovana utopija«. ¹ Nekateri so govorili o utopični

¹ Odmevi Cankarjevega dela so v celoti navedeni v Cankarjevem *Zbranem delu* XVI (Ljubljana 1972), str. 269—85. Navedeni stavek je na str. 274. V prihodnje bomo to delo, po katerem je citiran tudi tekst, navajali s kratico (ZD XVI).

satiri, ki je v delu razvita, a ni rešena; ta satira je nastala iz srečanja z dejansko (politično) resničnostjo, ki jo Cankar vidi s stališča njemu sodobne socialistične teorije. Skrajnost za tisti čas je bilo vabilo, da *Hlapca Jerneja* bero predvsem njemu enaki, in sicer zato, ker jih bo delo osvestilo, kar pomeni, da jim bo prineslo spoznanje o potrebi združitve, ki jih bo rešila konca v ognju in omogočila izvojevanje pravic. Lik hlapca Jerneja je oporoka, ki naj jo bero predvsem hčere in sinovi: »Od roda do roda naj ostane v spominu . . . on je svetnik zatiranih in neuslišanih«.²

Prijemi kritike so bili razredno pogojeni; delo vzporejajo s kapitalističnim družbenim redom, desno usmerjeni ga odklanjajo, levica ga sprejema kot svoj program za prihodnost. Vsem je jasno, da gre za neki problem, ki je povezan z delitvijo dela v družbi, dejanske razsežnosti tega vprašanja pa jim ostajajo zakrite. Utopija je *Hlapec Jernej* za tiste, ki so jim pred očmi pravne norme meščanske družbe in moralni kodeks cerkvene organizacije, program pa je v očeh predvsem socialnodemokratsko orientiranih, ki bistvo novele komaj slutijo in zato ostajajo pri deklarativnih izjavah. Vse prijeme pa združuje eno: za *Hlapca Jerneja* iščejo *adequatio ad rem* v družbeni resničnosti. S tem postane ta resničnost merilo za razrešitev problema, delo, ki je sicer nastalo iz nje, a se je oblikovalo v novo resničnost, pa dobiva pomen samo po tem, koliko ustreza (ali ne ustreza) pragmatično pojmovanemu družbenemu trenutku. To pa pomeni, da že sočasni kritiki, za njimi pa skoraj vsi interpreti, *Hlapca Jerneja* bero z realistično optiko, ki mu seveda ne more blizu. Branje takšne vrste je vzrok za zakritost pomena in smisla Cankarjeve novele v slovenski publicistiki in literarni zgodovini.

I

Hlapec Jernej kljub temu še ni vsebinsko gibljiva in smiselno nadvse razsežna umetnina, iz katere bi si pomene izbiral ali si jih celo soustvarjal sleherni bralec sam. Novela ne razkriva povsem sodobnega pojmovanja umetnine, temveč je izredno posrečeno izoblikovana od sestavin in prijemov, ki genetično spadajo v dokaj staro in precej tradicionalno območje evropske književnosti zahodnega kroga. Cankar sam je izjavil, da ima to delo v svojem opusu za nekaj posebnega in izjemnega (»Jernej je tragedija tako popolnoma sama záse«)³. Opozoril je na razloček, ki obstaja v slovenščini med leksemoma *pravo* in *pravica* in da je pravo v razmerju do pravice zgolj »njena grozna karikatura«. Bralcem je priporočil, da je delo pravilno brano »s srcem, ne z očmi«.⁴ I. Prijatelj, ki je imel izreden občutek za besedno umetnost, je spoznal, da težišče novele ni v realnem romanju, marveč v »alegorični višini«, čutenju ideje in simboličnega pomena.⁵ Tako avtor kot literarni kritik sta se odrekla dobresednemu branju, ki lovi zunanje dogodke, z uporabo označb, kakor so slovstvena posebnost, spoznavanje z emocijo, karikaturnost, alegoričnost, idejna pomenljivost in simbolični smisel, pa sta težišče branja in razumevanja že usmerila na tisto pot, ki lahko privede do bolj ustreznih aspektov za interpretacijo *Hlapca Jerneja*.

² N. d., str. 282.

³ N. d., st. 270.

⁴ *Demokracija* 1918, str. 303 (v posvetilu Lojzki Štebijeji).

⁵ *Domovina, glej umetnik, Cankarjev zbornik*, Ljubljana 1921, str. 24.

Za takšne aspekte sta odločilna pojma alegoričnosti in parabolčnosti. Parabolčnost je lastnost, kakor uči znanost o književnosti, ki pripada posebni, predvsem moralistično usmerjeni literarni vrsti. V narativnih besedilih te vrste osebe in pojavi niso predstavljeni z namenom, da nekaj individualno razodevajo, ker je njihova osrednja vloga v tem, da so postavljeni kot zgled splošnih načel človeškega bivanja (ali osebnosti) v razmerju do življenja in usode. Ta vrsta je prikladna za tematizacijo načel moralne, filozofske ali religiozne pravice, kar jo tudi oblikovno določa. Fabula ni enovito razvita, shematizirana je in v konkretnostih siromašna, epizode pa so izbrane in urejene po kriterijih, ki jih osmišlja nadrejeni idejni pomen celote.

Parabolčna literatura je nastala v religioznih slovstvih Daljnega in Bližnjega Vzhoda, predvsem v kulturnih krogih, ki so se razvili na podlagi budizma in judovstva. Najbolj znamenit zgled je biblija, v srednjem veku spadata sèm homiletična in parenetična literatura, iz poetike, ki izvira iz te vrste, pa so se razvila tudi nekatera osrednja dela književnosti XX. stoletja (Fr. Kafka, A. Camus, E. Hemingway).

Za parabolčno književnost je značilno, da sama po sebi teži v zakritost pomenov in smisla, zato si privzema zunanjo obliko, ki je ali simbolična ali alegorična. Beseda alegorija s svojo etimologijo odkriva, kaj je njen pomen. Sestavljena je iz grških besed *állos* (drugi) in *agoreúo* (govorim). V bistvu gre za podaljšano metaforo, kar pomeni, da uporabo besede v prenesenem pomenu. Ti pomeni niso samo nakazani ali sluteni, kakor je to pri metafori, ampak so natančno razumsko določeni. Pravi smisel alegorije se zato odkrije šele, če posamezne pesniške podobe (in njihovo celoto) zamenjamo s pojmi in s tem ugotovimo, na kaj se pravzaprav nanašajo.⁶

Iz tistega, kar sta doslej že ugotovili literarna kritika in literarna zgodovina, je nedvomno, da *Hlapec Jernej* spada v tip parabolčne in alegorične literature. To dejstvo onemogoča kakršno koli realistično branje, saj je jasno, da je vsako delo treba brati v skladu z njegovo žanrovsko in stilno strukturo, kar pomeni, da je Cankarjevemu delu edino ustrezno parabolčno-alegorično branje, ki dovoljuje, da se odkrijejo njegovi osrednji in stranski pomeni. Takšno branje in razumevanje pa predpostavlja dve izhodišči. Delo, ki je kot celota parabolčno — alegorična makrostruktura, tematizira neko natančno domišljeno splošno načelo, ki pa ga odeva v konkreten in enkratni znak (kod). Obstaja torej ravnina, ki zajema zunanje realije teksta, ob njej pa je ravnina, ki obsega notranje bistvo stvari. Ta ločnica je znana dvojnost med premim in prenesenim pomenom, med označenim in označujočim; na tem se gradi svet metafore in vseh tistih sredstev književnega izraza, ki izhajajo iz nje. Za alegorijo na primer je omenjeno razmerje izredno odločilno, zveza med obema ravninama je namreč manj jasna kakor pri metafori in bolj kakor pri simbolu. Poglavitno vprašanje v *Hlapcu Jerneju* je torej ugotoviti razmerje med neposredno predstavljenjo zaporednostjo in celoto dogodkov ter tako imenovanim ozadnjim pomenom. Čutno dojemljivo celoto dogodkov je treba dekodirati, kar pomeni, najti njen zakriti pomen.

Zakriti pomen v *Hlapcu Jerneju* Cankar pravzaprav neprestano ponavlja. V tekstu se namreč kot nekakšen jezikovni etimon pojavljajo določeni

⁶ Prim. M. Głowiński — T. Kostkiewiczowa — A. Okopień — Sławińska — J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1976 (sub voce). Pri nas sta za šolsko rabo o tem govorila: Milivoj Solar, *Teorija književnosti* (Zagreb 1977) in Matjaž Kmecl, *Mala literarna teorija* (Ljubljana 1976).

stavki in stavčne zveze s takšno pogostnostjo, da je — po L. Spitzerju — mogoče predpostaviti njihovo pomembnost za odkrivanje duhovnega etimona. Nekaj najbolj značilnih povedi te vrste slove takole:

1. Štirideset let bo . . . štirideset in nič manj, ko sem prestopil ta prag . . . Pa je tekel pot v potokih, pa smo postavili dom, da je ženskam veselje, moškim čast. Kdo ga je postavil? Vsi so pomrli, trudni; ostal sem sam, poslednji gospodar . . . Kdo je obdelal to prostrano polje, kdo ga je razširil? Vsi so pomrli, ostal sem sam, poslednji oralec, poslednji kosec . . . Glejte, čudo prečudno: štirideset let je rodila jablan, vrtu čast in gospodarju; pa pride tujec, pa bi izkopal jablan ter jo presadil na kamen! . . . Glejte, čudo prečudno: štirideset let je robotal, da bi postavil dom, s svojim potom je pognojil polje in senožet; in ko je dom stal, ko sta bila rodovitna polje in senožet, pride človek — odkod pač pride — in pravi: nisi prvi! Ter ga spodi v hlev, sam pa sede na zapeček in si baše pipo! . . . (II. poglavje)

2. Pot, ki je kanil s tvojega čela, je tvoj — to je postava! Ne bom prosil postelje, ki sem jo sam postlal, ne bom beračil kruha, ki sem ga sam pridelal in umesil! Legel bom na posteljo in ne bom nič vprašal, posegel bom po kruhu, nič ne bom prosil! To je postava in pravica. (III. poglavje)

3. Čigavo je delo, čigav je sad? — to mi zdaj povej! Katera posvetna postava in katera božja zapoved je naredila, da nimam, kamor bi legel, ko sem nakosil sena, da bi bila, če ga nakopičim, gora višja od Ljubljanskega vrha? (IV. poglavje)

4. Kdo je gradil tisto hišo, da je zdaj velika in imenitna? . . . Jaz, ki sem stal na polju gol in poten — on, ki je ležal v pleninah in kričal? (V. poglavje)

5. Kdo je tam delal, če ni delal Jernej? Kdo je ukazoval hlapcem in deklam, če ne Jernej? Kdo je priklical iz nebes božji blagoslov, da je vzraslo bogastvo iz kamna kakor drevo iz gorčičnega zrna? Kdo, če ne Jernej? — Zdaj je štirideset let, zdaj je vse obdelano, požeto in pokošeno in spravljeno — Jernej, zdaj si opravil, zdaj poveži culo in pojdi! (VI. poglavje)

6. Ni berač in popotnik, kdor je gospodaril štirideset let; ni brez doma, kdor si je sam dom postavil; ni mu treba prositi kruha, kdor je sam obdeloval prostrana polja. Ti, ki si delal — tvoje je delo; to je postava! (VI. poglavje)

7. Zdaj pa razsodite: čigava je jablan — ali tistega, ki jo je sadil in cepil, ali pač tistega, ki je klatil jabolka, ko so dozorela? (XI. poglavje)

8. In še mi razložite, kako da ravnam zdaj s svojim delom, kam bi z njim: v zemljo je zakopano, pač za klaftro globoko — kako naj ga izkopljem? Kako naj ga povežem v culo, na ramo zadenem? Mojih štirideset let — kako naj jih spravim, kako zauživam na zapečku? (XII. poglavje)

Hlapec Jernej, ki oblikuje navedene in njim podobne monologe, je štirideset let delal na Sitarjevini. Časovni interval ni naključno izbran; gre za eno zaokroženo človeško delovno dobo, ki leži med otroštvom in starostjo. Prav tako ni naključen izbor hlapca, kar pomeni, vaškega ali kmečkega delavca za glavnega junaka. Pretežni del slovenskega naroda v tem času je namreč še vedno kmečki stan (leta 1910) je bilo 67 % kmečkega

prebivalstva),⁷ zaradi česar je bila usoda hlapcev (ali dekel) veliko bolj znana tako iz življenjske resničnosti kakor tudi iz literature. Položaj hlapca pa je bil hkrati v ekonomskem, pravnem, moralnem in socialnem pogledu v bistvu enak položaju delavca v tovarni. Cankar sam vse položaje, skozi katere gre Jernej, sploh ne gradi na junakovem individualnem zgledu in na dejanskih okoliščinah, ki so ga povzročile, marveč postavlja za osrednjo os, okoli katere se vse vrti, razmerje med gospodarjem in hlapcem. Pojem gospodarja in pojem hlapca sta v celotni noveli tako imenovani opazni besedi, ki sta idejno in stilno ostro izpostavljeni. To pa kaže, da *Hlapca Jerneja* ni treba (in ga celo ni mogoče) jemati kot problem enega družbenega stanu; njegovo bistvo je razredne in načelne narave.

Razredni značaj in načelno izhodišče razodeva namreč tudi vprašanje, ki ga postavlja hlapec Jernej. Le-ta postavlja za osrednje vprašanje svojega življenja delo in tematizira v svojem iskanju zgolj in samo tisto, kar imenujemo pravice iz dela. Realistično branje prav tu naleti na nepremostljivo težavo. Hlapec, če ga sledimo po zunanji plati njegovih zahtev, po umrlem gospodarju hoče postati novi gospodar, kar je — dobesečno vzeto — vsekakor nesmiselnost prvega reda. Francoska revolucija je že namreč privatno lastništvo in njegov prenos z dedovanjem po družinski liniji postavila med štiri temeljna načela meščanskih človeških pravic. Ustava iz 1793. leta je v 16. členu natanko določila: »Pravica lastništva je tista pravica vsakega državljana, ki mu omogoča, da po svoji volji uživa lastno imetje, dohodek, sadove svojega dela ter svoje marljivosti in da z njimi razpolaga.«⁸ To izhodišče je rabilo vsem zakonodavnim predpisom kasnejšega časa in se s stališča dedovanja v bistvu nikjer do današnjih dni ni spremenilo. Očitno je torej, da bi težko grešili, ko bi Jernejeve izjave vzeli eksplicitno, spregledali pa njihovo resnično vsebino in njegov dejanski družbeni interes.

Jernejev problem je problem dela, problem razmerja med delavcem in njegovim delom in problem pravic, ki naj bi jih imel delavec iz svojega dela. Jernej izhaja iz stališča, da je delo neodtujljivo od delavca. Njegova zahteva, da bi bil gospodar, torej metaforično izraža samo njegovo prepričanje, da naj delavec razpolaga z rezultati svojega dela. Zanimivo je, da še v III. poglavju *Hlapca Jerneja* glavni lik premišlja o odstopitvi pravice do takšnega razpolaganja (»In jaz bi ti bil rekel: ti gospodari zdaj . . . vse to vzemi, kar je vraslo tako čudežno iz moje krvi in iz mojega potu, da je zdaj moj život upognjen in izžet, da so slabotne moje roke in da se tresejo stara kolena!«). Do radikalizacije vprašanja pride šele po tem, kar pomeni, da se je proces začel, ko je Jerneju postalo jasno, da se mu odrekata tako njegovo delo kakor razpolaganje z njim.

Delo, ki je Jernejeva poglobljena tema, je vzporejeno s krvjo, kar pomeni, z nečim, kar je življenjsko važno in bivanjsko bistveno. Rezultat dela je »čudežen«, je »čudo prečudno«, v objektivnem opazovalcu mora zbuditi veselje, priklicati čast in roditi občutek veličine ter imenitnosti. Vse te lastnosti, ki jih Cankar eksplicitno izreka, razodevajo, da delo za Jerneja pred-

⁷ Podatek po knjigi F. Gestrin — V. Melik: *Slovenska zgodovina*, Ljubljana 1966, str. 244.

⁸ Navedeno po knjigi E. Blocha *Naturrecht und menschliche Würde*, hrvaški prevod (*Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*), ki ga je oskrbel A. Pažanin, je izšel leta 1977. Navedeno mesto je na str. 166.

stavlja poglavitno jedro: delo je bistvo človeka, od dela je odvisna notranja struktura posameznika in z njim je določena usoda nekega življenja. Ta notranja struktura se v delovnem procesu spreminja v nekaj zunanjega, človekovo bistvo se oblikuje v zunanji predmet, kateri se navidezno odtuji od posameznika. Takšna navidezna odtujitev je v Jernejevem primeru cvetoče gospodarstvo (Cankar svojega junaka postavlja nekajkrat v položaj, da iz daljave gleda na celotno dobro vpeljeno posestvo), v katerem se hlapec prepozna kot ustvarjalno bitje. Hkrati z občudovanjem predmetnega sveta, ki ga je sam ustvaril, in je različen od naravnega, Jernej v ustvarjenem vidi svojo kri in svoj znoj, kar pomeni, svoj lastni človeški jaz. Sitarjevo cvetoče posestvo je rezultat Jernejeve ustvarjalne sile, ki v skladu z notranjo nujno ustvarja poseben človeški svet. Ko Jernej tematizira delo, v njem vidi predvsem svoje bistvo in svoj način obstajanja. Gospodar bi mu po vsej verjetnosti ne odrekel mize in kota, da je Jernej priznal tisto razmerje, ki ga hoče vzpostaviti mladi Sitar, ker pa ne prizna delitve na način človeškega obstoja in bistvo človeka, táka zamisel, ki mu je v noveli kar dvakrat sugerirana, ne prihaja v poštev. Jernejev pristanek na tako rešitev bi razbil njegovo notranjo skladnost, zrušil bi doživljaj sreče in zadovoljstva, ki ju ustvarja in iz njih spet izvira občutek ustvarjalne moči.

Hlapec Jernej je po smrti starega Sitarja torej oropan specifične človeške razsežnosti dela: ne določa mu ciljev, ne organizira obdelovalnih sredstev in ne uživa sadov. Vse to je gospodarjevo, hlapec pa je reduciran na sredstvo ali predmet. Med Sitarjem in Jernejem je prišlo do tako imenovane inverzije odnosov med subjektom in objektom, s tem se je osnovna razsežnost hlapčevega življenja iz enovitosti spremenila v razkol. Podoba jablane in jabolka je razkritje take porušene enovitosti, iz nje pa izvira Jernejeva muka, ki od poglavja do poglavja intenzivno raste, rodila pa se je iz vsiljenega položaja, v katerem je delo lahko samo še sredstvo golega obstoja. Jernejevo žitje in bitje ne poteka več v zadovoljstvu, temveč pod pritiskom nujnosti, delo je dobilo negativen pomen, uničena je skladnost z njegovim bistvom, s tem pa se je jabolko ločilo od rednika jablane, kar pomeni, da se je delo odtujilo od delavca. *Hlapec Jernej* kot literarna umetnina potemtakem tematizira vprašanje odtujenega dela in vprašanje pravic, ki izvirajo iz tako imenovanega minulega dela.

Cankar se ukvarja predvsem s temeljno obliko odtujenosti, ki je družbenoekonomska, iz nje pa se kot posledica v *Hlapcu Jerneju* pojavljata še religiozna in politična. Vprašanje odtujenega in minulega dela se dotika družbenoekonomske vloge produkcijskih sredstev, razmerij v produkciji in položaja delavca v proizvodnji. To pomeni, da ne gre zgolj za ekonomske in socialne kategorije, marveč za razredni in družbenoekonomski problem končne osvoboditve dela in delavca. Kar je Jernej v štiridesetih letih ustvaril (proizvedel), se je spremenilo v lastnino drugega. Ustvarjeno je bilo sinteza hlapčevega človeškega bista in njegovega ustvarjalnega zagona, postalo pa je last gospodarja, ki v delovnem procesu ni bil udeležen. S tem se je Sitarjevina (proizvod dela) odtujila od Jerneja, odtujil pa se je tudi Jernej sam od sebe. Posestvo se je izmaknilo njegovi kontroli in možnosti svobodne uporabe, Jernejevo sodelovanje v delu bi bilo po nastalem položaju samo še delo zaradi zunanje prisile in življenjske neobходимosti. S tem so bili podani pogoji za takšen antropološki položaj, ki ima vse značilnosti družbenoekonomske odtujenosti.

Hlapec Jernej vidi garancijo za svoje pojmovanje pravice v pravnih in cerkvenih podlagah družbe. Njegovo gledanje na splošno zakonodajo in verski etos je ustvarjeno po njegovi podobi (»zakaj Bog ne laže in tudi postave ne lažejo«). Resnico svojega bivanja premočrtno prenaša iz sebe na javno upravo in na umetno ustvarjeno bitje; oboje je v njegovi prvobitni viziji večno, dobro in pravično. Skoraj neizčrpna vera v Pravo in Boga je zgolj projekcija tistega, kar bi rad Jernej sam, zato hkrati s temeljno njegovo ontološko premiso padeta tudi njen pravni in religiozni garant.

Jernejevo iskanje je stopnjevano tako, da gre od nižjih instanc k višjim, na koncu pa ostaneta le še cesar in Bog. Občina, okraj, dežela in središče, ki predstavljajo hlapčevo kalvarijo, oblikujejo v njem spoznanje, ki ga Cankar takole daje do znanja:

1. Gospodar je gospodar in hlapec je hlapec . . . Tako je bilo od vekomaj in tako bo na vse večne čase, zakaj drugače bi bil svet narobe. (V. poglavje)

2. Kar je svet naredil, ti sam ne boš pre naredil! (VI. poglavje)

3. Zakaj hlapec proti gospodarju še nikoli ni nič opravil, kaj šele, če je pravica in postava na gospodarjevi strani! (X. poglavje)

4. Ne prerekajte se s pravico, kakor je; ljudje so jo ustvarili, ljudje so ji dali silo in oblast. (XII. poglavje)

5. Lažje izkopljete v kresni noči zlat zaklad nego pravico ob belem dnevu! (XV. poglavje)

Svet je razdeljen na dva dela, ki ju predstavljata gospodar in hlapec. Zakonski predpisi so delo človeka, ker pa je pri njihovi formulaciji imel besedo samo gospodar, so postali zaščita njegovih interesov. Za varstvo si je skupina gospodarjev ustvarila inštitucije, ki se opirajo na postavo in s silo izločajo vse, ki bi konvencijo motili ali ogrožali. S temi poglavitnimi spoznanji, ki jih razodeva Jernej na svoji poti, pa se je odprla vrsta vprašanj, o katerih razsežnostih je treba spregovoriti.

Jernejeva zgodba pripoveduje resnico, da je oko zakona vedno zgolj obraz vladajočega razreda. Gospodar si je zagotovil oblast nad izkoriščanim hlapcem z organizacijo države, ki z nasiljem vzdržuje družbenogospodarski red. Pozitivni zakoni rabijo kot pomoč, da se zaščiti privatna lastnina, država pa prevzame vlogo varuha, ki skrbi, da lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo ne bi bilo moteno. Država je *poena et remedium peccati* in kot taka obvladuje posameznikov obstoj ter njegovo delo. Hlapec Jernej se s tem ne more pomiriti, ker je prepričan, da zunaj vladajočega družbenega reda živi kategorija neomadeževane pravice; to ga izpolnjuje s sentimentalno vero v nekakšno *natura immaculata*. S tega svojega stališča obsodi sodnike, pri katerih je iskal pravico, kot razbojnike in satanove služabnike (prim. zlasti XII. poglavje). Ta Jernejeva gesta ima dve zelo pomembni razsežnosti. Zahteva za pravico se je v hlapcu nevrotično opredmetila in je pod konec postala njegova fiksna ideja. Jernej sledi tej ideji, ki je vse manj ekonomsko zainteresirana, postavlja jo z vse večjo ostrino in z rastočo pravno zavestjo, katere objektivni smisel je v obratnem sorazmerju z začetnim privatnopravnim interesom, kateri se že pri županu (V. in VI. poglavje) razkrije kot nesmiseln. To pa pomeni, da Cankar razločuje med zakonom, ki je nasledek trenutnega družbenega položaja, in temu nadrejenemu npravstvenemu zakonu,

v katerem se izraža tako imenovani »inteligibilni značaj«⁹ človeka. Razprl se je problem legalnosti in moralnosti, kar pomeni, problem, ki zadeva v samo središče katekrekoli družbe.

Jernej se je postavil po robu pravnemu izhodišču svojega časa, čeprav je dobival opozorila, da je le-to večno (»Tako je bilo od vekomaj in tako bo na vse večne čase...«). To pomeni, in to je druga bistvena razsežnost njegove geste, da se je postavil *contra fatum*. Za Cankarjevega junaka svet še ni do konca determiniran, zase si je obdržal svobodo, da se v svetu individualno ponaša in subjektivno deluje. Iz tega izhaja, da hlapec vidi svet kot odprto strukturo, v kateri obstaja možnost za uresničitev etičnih in moralnih kategorij. Jernej je porinjen med izmučene in zaslužnjene, spada med ponižane in razžaljene, kljub temu pa je njegov *impetus* (in mogoče prav zaradi tega) tolikšen, da omogoča tako politične kakor tudi socialne realizacije. Cankarjev kritik, ki je govoril o noveli kot oporoki za prihajajoče rodove, je bistro spoznal zelo tehtno interpretativno mogočnost in njen družbenozgodovinski pomen za prihodnost.

Pravni popolnoma enaka je Jernejeva religiozna krivulja. Hlapčevo gledanje na Boga je od vsega začetka izrazito osebno, saj ima samo tiste lastnosti, ki ustrezajo njegovi subjektivni viziji. Jernej svoje subjektivne lastnosti prenaša na bitje, v katerem vidi izvir tiste pravice, za katero mu gre, in je po svoji podobi dobro, pravično in usmiljeno. Ti vzdevki, ki so vzeti iz Jernejevega očenaša (v VIII. poglavju), razodevajo sicer vero v absolut, celotno sobesedilo pa kljub temu ne more zakriti, da ima subjekt v razmerju do Boga tudi svojo pamet in voljo. Dosedanje interpretacije so spregledale, da Jernej izreka (v XVII. poglavju) še drugi očenaš, v katerem sta osebnostni delež in subjektivna barva eksplicitna. Hlapec je na tej stopnji že spoznal, da je tako imenovana božja pravica povprečnemu svetu zakrita (»Pravico si dal ljudem, pa so jo skrili...«), to pa ga vodi iz prošnje v zahtevo. Njegove besede niso več ponižne: »Pri tebi je pravica, ti si jo poslal, ti potrdil, ti skrbi zanjo, da se izpolni tvoja zapoved!« Hkrati s tem se menja intonacija, ki predvideva tudi posledice razočaranega zaupanja: »Tvoja postava je v mojem srcu in tvoja obljuba, tvojo besedo sem slišal — daj, da ne mine moje zaupanje!« Razloček med prvim in drugim očenašem je že Cankar označil kot razloček v pogovoru med hlapcem in gospodarjem z ene in terjavca z dolžnikom z druge strani. Predzadnje (XVII.) poglavje zato prinaša logično radikalizacijo, ki najprej postavlja vprašanje Boga in sveta (»Ali je Bog na moji strani, ali je na strani biričev in krivičnih sodnikov — to raziudite!«), takoj za tem pa že tudi vprašanje njegove eksistence sploh (»ali je Bog, ali ni Boga!«).

Jerneju se je za družbenim redom, ki ga je ustvaril človek, zaprlo še nebo. Ostal je sam v človeškem stanju, ki je podobno stanju Prešernovega »prostega srca«, v stanju vegetiranja in letargije. Cankar sam je Jerneja označil, da po spoznanju ni bil »več upognjen, nič več bolan, v srcu nič bridkosti in upanja nič več«. Župnik je to stanje spoznal za nevarno in bogokletno (»Stran, nevernik!« in »Stran, bogokletnik«), kar pomeni, da ga je s svojega stališča potrdil v zgubljeni veri. Položaj, v katerem se je znašel Jernej, je bil zanj brezizhoden. Vemo, da je že na začetku svojega romanja odklonil puntarstvo, ker se mu ni zdelo »po pameti«, enako od-

⁹ Blochov pojem; prim. n. d., str. 69.

ločno pa je zavrnil tudi vlogo apostola, ki bi v imenu božanskega načela svetu odpiral oči. Odklon od revolucionarnega in prosvetiteljskega stališča kaže, da Jernej ostaja na ravni neke splošne etične vrednote, ki naj bi imela univerzalen pomen, ta vrednota pa je izrazito individualna in eksplisitno ne prodira v družbeni prostor. Zato je zadnje poglavje, v katerem Jernej zažge Sitarjevo domačijo in v požaru sam najde smrt, nasledek omenjene letargije, ki je za sebe in za svoj problem našla takšno anarho-individualistično rešitev. S takšno interpretacijo najbolj sporno in kontroverzno poglavje *Hlapca Jerneja* dobiva notranji smisel in zunanje vzporednice v smeri delavskega gibanja, ki je znano pod nazivom luditi,¹⁰ hkrati pa ta prizor izrecno govori, da je bil »v Cankarjevi viziji problematičen njegov intuitivni odnos do revolucije« (J. Martinović).¹¹

II

Za vsebino *Hlapca Jerneja* je nekaj zelo tehtnih okoliščin, o katerih je Cankar večkrat govoril v priložnostnih izjavah med nastajanjem dela. Ozadje teh izjav je njegova kandidatura 1907. leta za volitve v državni zbor, in sicer na listi socialnodemokratske stranke. V zvezi s tem je, komaj teden dni po ponudeni kandidaturi, v pismu L. Schwentnerju (11. februarja) izrazil svoje veselje, ker bo tako imel priložnost, da »zares« spozna domovino, res »živi« življenje, stopi v »resnični« narod in »dela« zanj in za njegovo prihodnost (»sedanjost ni nič, bodočnost vse«).¹² Te njegove izjave imajo svojo razvojno linijo, ki teče od objave pesmi *Svečanost v Varšavi* (1899) do legende *Kristusova procesija*, ki je izšla za 1. majnik 1907. Bolj kot ta genetična in miselna stran je v navedenih izjavah pomembno nekaj drugega. Cankar poudarja resnost in resničnost svoje dejavnosti, ki je v neposredni zvezi s pravim življenjem. Avtor v svojem vstopu v areno življenja, v vstopu, ki je politične narave, vidi nekaj eksistencialno bistvenega, kar pomeni, nekaj usodno povezanega s človekom kot generičnim in družbenim bitjem. To bistveno in usodno je njegova notranja nuja, ki se ji ni mogoče odreči, pač pa jo je treba izpolnjevati, ker gre pri tem za vprašanje zvestobe sebi in odgovornosti do zgodovine.

Cankar je že leta 1900 v pismih bratu Karlu govoril, da mu pisanje publicističnih prispevkov ne gre od srca, to pa zato, ker ne obstaja slovenski dnevnik, ki bi bil »v socialnem obziru najbližji socialnemu demokratizmu«. ¹³ Ta misel razodeva, da je Cankar intenzivno premišljal o programih, ki so jih v njegovem času nudili različni odtenki socialnega gibanja. Tu je imel priložnost, da se predvsem opredeli do premis socialnodemokratske stranke in do osnov tako imenovanega krščanskega socializma, katerega nosilec je bil J. E. Krek. Do obojega je bil kritičen. Socialna demokracija ga ni mogla popolnoma zadovoljiti; njen program ne ustreza povsem slovenski resničnosti (»v vsem svojem programu ni priklad(na) našim raz-

¹⁰ Luditi so angleški delavci, ki so ob koncu XVIII. in na začetku XX. stoletja uničevali stroje, ker so menili, da so le-ti krivci njihove nezaposlenosti (pojem pride od imena delavca Luda, ki je prvi razbil stroj za pletenje nogavic).

¹¹ V omenjeni razpravi, ki je objavljena v časopisu *Izraz* 1976, str. 65.

¹² Dogodki so opisani v Cankarjevem ZD XVI, str. 258—67.

¹³ N. m., str. 259.

meram»),¹⁴ enako distanciran pa je bil tudi do Krekove orientacije (prim. *Dunajsko pismo*). Ta distanca pomeni, da se Cankar v areno politike spušča s kritično zavestjo izobrazenca, ki hkrati s sprejemanjem poglavitnih premis neke ideologije zadržuje pravico do svoje intelektualne integritete, na podlagi katere izbira, presoja in sodeluje. Dejstvo, ki iz tega izhaja, je Cankarjevo nedvorno ukvarjanje s socialnim vprašanjem in v okviru tega predvsem z njegovimi ekonomskimi in razrednimi podlagami. *Hlapec Jernej* je neposreden in najbolj zrel rezultat takega Cankarjevega angažmaja.

Cankarjeva kritičnost do socialne demokracije in socialnega gibanja v klerikalni stranki seveda ne pomeni, da iz obeh ni sprejemal pobud, ki so poglobljale in širile človeško in spontano dojetje človekovega antropološkega položaja v njegovem času. Tako se zdi, da je v tesni zvezi s Krekovimi idejami Jernejevo vztrajanje pri iskanju pravice na miren (evolutiven) način in njegova pasivna rezistenca v sklepnem poglavju. Bolj kot to pa je zanimivo, da je razmerje med hlapcem Jernejem in starim Sitarjem nekakšna »zvestobna pogodba« v Krekovem smislu, po kateri sta delavec in podjetnik en gospodarski subjekt.¹⁵ Do začetka *Hlapca Jerneja* je na Sitarjevini očitno vladal položaj, v katerem ni bilo nasprotja med mojim in tvojim, torej položaj, ki je značilen za dobo pred delitvijo dela. V njej lastnina še ni bila odtujljiva pravica, zato gospodar (*primus inter pares*) ne razpolaga z Jernejevo delovno silo in njenimi storitvami v kapitalističnem smislu. Zgodovina uči, da je bila izvirna oblika tega problema skupna lastnina, iz katere se je najprej razvila lastninska pravica kot možnost prostega posejavanja in uporabe, nato pa šele lastnina kot možnost očitovanja. Ves problem je bil dolgo pravno iregularen, v zakonodajo pa je prišla šele zadnja od omenjenih stopenj.¹⁶ Ko se pojavi mladi Sitar, je njegovo vedenje do Jerneja nekoliko utemeljeno v psiholoških plasteh (bil je v nekdanji hierarhiji dolžan izpolnjevati Jernejeve ukaze), bolj kot do tega pa je Cankarju bilo do alegorične predstavite nove družbenozgodovinske faze, ki je ob pravico nenapisanega običaja postavila *ius strictum* razredne koristi. Strogi patriarhalizem, ki je dotlej vladal na Sitarjevini, se je s tem spremenil v kapitalistično obliko družbenoekonomskega protislovja. Prvobitna stopnja, ki je na področju pravne teorije izhajala iz stoičnega naravnega prava, srednjeveško razumljenega dekaloga, bistvene impulze pa dobila tudi od Grotiusa in J. J. Rousseauja,¹⁷ je s tem prešla v novo stopnjo, v kateri sta se običaj in pravo razdvojila, s tem pa je prišlo do protislovja med moralnostjo in legalnostjo. Iz takšnega položaja je nastalo Jernejevo iskanje, kar mu daje tiste razsežnosti, s katerimi je postalo manifest novejših zgodovinskih dogajanj.

Ko je I. Prijatelj primerjal *Hlapca Jerneja z Manifestom*, je v kontekst cankaroslovja uvedel genetične pobude, ki jih je slovenski pisatelj dobil od K. Marxa in Fr. Engelsa. S tem se je odprlo zanimivo vprašanje o deležu obeh teoretikov in utemeljiteljev znanstvenega socializma, ki je v razpravah o Cankarju povzročalo dosti hude krvi in postavljalo vrsto nerešenih problemov. Tekstna analiza *Hlapca Jerneja* je v celoti razkrila, da je slovenski avtor iz tega izvira črpal svoje antropološke in etične poglede, medtem ko

¹⁴ P. t.

¹⁵ Prim. R. Jurčec, *Krek*, Ljubljana 1935 (na različnih mestih).

¹⁶ E. Bloch, n. d., str. 178—79.

¹⁷ N. d., str. 57 in 113.

se je v teoriji zgodovinskega dogajanja od te osnove precej razločeval. Ni mogoče ugotoviti, kaj je Cankar od Marxa ali Engelsa dejansko bral, kar pa ni toliko pomembno, ker gre v konkretnem primeru predvsem za analogne ali antitetične vzporednosti tipološke vrste.¹⁸

Marxova pobuda, da se pretrga z družbenimi razmerji, v katerih je človek ponižano, zasluženo, zapuščeno ali prezrto bitje nikoli in nikjer ni samo ekonomska, temveč posega na vse ravni človekove eksistence. *Manifest komunistične partije*, ki ga je Marx skupaj z Engelsom objavil (1848) kot organizacijski dokument, je bil zelo prodoren in stilno prepričljiv tekst. Govoril je o reformističnih merah, ki naj bi rešile socialno vprašanje; med njimi so bile za tale kotekst najbolj značilne premise o zgodovini kot razrednem boju, o ekspropriaciji zemljiške lastnine in o ukinjenju pravice do dedovanja. Tri knjige *Kapitala* so razčlenile odnos med lastnikom in delavcem, s teorijo vrednostnega viška pa so prinesle ključ za doumetje kapitalističnih procesov. V teh delih je bil pojem dela, ki je osrednji pojem Marxovega mišljenja, razvit do skrajnih konsekvenc. Razmeroma težka ekonomistična razčlemba, zlasti v *Kapitalu*, je bila vsekakor ovira za množično popularizacijo knjige, zato je recepcija Marxovih idej v tem času tekla skozi *Manifest*, predvsem pa skozi vrsto njegovih in Engelsovih publicističnih prispevkov, ki pripadajo zgodnejši fazi njegove raziskovalne dejavnosti.¹⁹ V teh spisih sta se izoblikovali dve premisi, ki sta v interpretaciji *Hlapca Jerneja* odločilni:

a) Biti v skladu z naravo ni nič drugega kakor delati. Delovni proces torej ne vključuje le narave kot predmet, ampak je tudi sam naraven (V. Sutlić pravi: paradigmatki zgleđ narave).²⁰

b) Odtujeno delo, do katerega prihaja v znanih pogojih, izolira delavca od skupnosti, v kateri živi, in od življenja, ki ga živi. Takšno delo ne razvija vseh individualnih mogočnosti, marveč jih uničuje, kar pomeni, da osebnost izgublja sama sebe.²¹

V takšni luči je privatna lastnina samovoljna pravica, uživanje in razpolaganje z imetjem, ki je nastalo iz dela drugega, pa je pravo sebičnosti. Ta individualna svoboda in njena prilagoditev za potrebe meščanske družbe, je slehernega posameznika privedla do položaja, da v bližnjiku ne vidi predvsem uresničevanje svoje svobode, ampak zgolj njeno preprečevanje. Rezultat je, da se človek (delavec) lahko počuti dejavnega samo še v svojih živalskih funkcijah (jed, pijača, spolnost, mogoče še stanovanje, nakit in podobno).²² Že Marx je zapisal znamenito inverzijo, do katere tako prihaja: »Živalsko postaja človeško, a človeško se spreminja v živalsko.«²³ Vse omenjene funkcije so seveda tudi prave človeške funkcije, ki pa jih je prisilna praksa odtegnila iz območja drugih človekovih dejavnosti in jih napravila za zadnje ter edine cilje. To pa je prav to, kar jih dela animalične, zato ni

¹⁸ Zelo pregledno in problemsko je o marksizmu pisal Janko Kos v svojem priročniku *Oris filozofije*, Ljubljana 1967. Za temeljno postavitev opisovanega konteksta smo sledili njegovim izvajanjem.

¹⁹ Ta dela so upoštevana po izdaji *Rani radovi*, ki jo je uredil Predrag Vranicki, izšla pa je v Zagrebu 1976. leta že v peti izdaji.

²⁰ Vanja Sutlić: *Praksa rada kao znanstvena povijest (Ogledi uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli)*, Zagreb 1974, str. 11.

²¹ Marx-Engels, *Rani radovi*, str. 244—58 (v tekstu *Otuđeni rad*).

²² N. d., str. 249.

²³ P. t.

čudno, da hlapec Jernej tako kategorično zavrne vse nasvete, ki mu priporočajo takšno rešitev njegovega problema (»Gre mu kot za pečjo in žlica pri skledi«). Človekovo delo, ki je življenjska dejavnost (Jernej je štirideset let samo delal), bi se s sprejetjem omenjene teze spremenilo zgolj v sredstvo, ki pripomore k nadaljevanju fizične eksistence. Jernejev boj za pravico do dela in za pravico iz dela je torej obveznost do njegove lastne človečnosti, kar pomeni, do tistega bistva, po katerem je, kar je, in do tiste osnove, po kateri sploh je.

V celoti gre pri Jerneju za odtujenost človekovemu generičnemu bistvu. Odtujeno delo, kakor pravi Marx, »odtjuje človeku njegovo lastno telo in naravo zunaj njega, kakor tudi njegovo duhovno bistvo, njegovo človeško jedro.« Posledica tega je, da človek ni odtujen le od rezultata svojega dela, svoje življenjske dejavnosti in svojega generičnega bistva, temveč tudi od človeka: »Če se človek zoperstavlja sam sebi, se njemu zoperstavlja tudi *drug* človek, kar velja za razmerje človeka do dela, do proizvoda njegovega dela in do njega samega, enako velja za razmerje človeka do drugega človeka, kakor tudi za razmerje do dela in predmeta dela drugega človeka.²⁴ Odtujenost, ki je zajela generično bistvo človeka, je povzročila odtujenost posameznika od vseh drugih, vsakega posebej pa do človeškega jedra. Vprašanje odtujenega dela ima za posledico, da vsak subjekt gleda na drugega na podlagi meril in odnosov, ki izvirajo iz le-tega položaja v delovnem procesu. Jerneju samo Gostačev študent tolmači spoznanja o razrednem značaju božje in posvetne pravice, zapornik ga v šali prepozna za apostola, edino bebav otrok ga pa spontano doume. Vsi drugi, s katerimi prihaja v stik, so na nasprotni strani, na strani gospodarjev, zato med njimi in pravice željnim hlapcem zija nepremostljiv prepad. Cankar to tujost posrečeno opredmeti z jezikovnim nerazumevanjem; jezik kot most približanja človeku se je zrušil (prim. v XVI. poglavju: »on pa jih ni razumel; in tudi oni ga niso razumeli in mu niso odgovarjali« ali pa: »Ne poznamo se in se ne razumemo . . .«).

K. Marx pa ima še eno mesto, ki je za interpretacijo *Hlapca Jerneja* mogoče odločilno. Ko govori o pesmi šlezjskih tkalcev, poudarja, da gre za »hrabro parolo boja«, v kateri zatirani tematizira svoje nasprotje do družbe s privatno lastnino. Avtor naglaša zavest o bistvu proletariata, ki je vzrok, da je delavska dejavnost močna. Nato se kot zgled te moči navaja uničevanje strojev (= delavčevih rivalov) in sežiganje trgovskih knjig (= lastninskih listin), vse skupaj pa je ocenjeno kot dejavnost, ki je bila vodena s »hrabrostjo, premišljenostjo in vztrajnostjo.«²⁵ Ta odlomek seveda ne pomeni, da Marx v razrednem boju priporoča omenjeni način; njemu je do tega, da podčrta etično vsebino epizode iz zgodovine delavskega gibanja. Stroji in trgovske knjige so za šlezjske tkalce simbolična sredstva, ki jih onemogočajo, da žive v skladu s svojim bistvom (= delom), to pa je po Marxu temeljno za kategorijo etično dobrega. Po njegovem je etično vsako sodelovanje v pozitivnem družbenem dogajanju, ki odpravlja ali onemogoča ekonomsko in socialno odtujenost. V tej luči je Jernejevo iskanje, pa tudi njegov konec, konkretna etična dejavnost, ki želi spremeniti vladajočo strukturo družbe s tem, da jo poskuša vrniti v prvobitno skladnost s človekovim

²⁴ N. d., st. 252.

²⁵ N. d., str. 181.

bistvom, ki je delo. Sklepno poglavje *Hlapca Jerneja* pa opozarja, da je hlapčeva intuitivna socialna misel imela svoje meje. Avtor mu ni dal do kraja spoznati zapletenega dialektičnega gibanja, ki izvira iz zgodovine razrednega boja. V *Manifestu* je bil govor o rušenju družbenega reda in komunistični revoluciji, v kateri naj bi delavec dobil ves svet. Hlapec Jernej je postavil temeljni zgodovinski problem svojega časa, ki pa ga ni do konca domislil. Cankarjev junak se torej v celoti ne zaveda pravega smisla poti, na katero je stopil, s svojim iskanjem pa je oblikoval socialno in politično zavest implicitnega bralca, ki naj bi bil delavec. S tem je nehote rabil razpletu protislovij, ki so se nabrala v družbi, in pripravljajl podlago za čas, v katerem bo njegova beseda postala resnična moč, ki je preoblikovala slovensko in svetovno družbenopolitično resničnost. To dejstvo nič ne zmanjšuje umetniške vrednosti *Hlapca Jerneja*, saj je avtor sam pribil, da je le hotel napisati politično brošuro, dejansko pa je napisal svojo najboljšo novelo.²⁶ Razlika med pragmatično ideologijo in umetniškim delom je, kakor vemo, velikanska. *Hlapec Jernej* po volji avtorja ni političnoprogramski tekst, temveč novela, ki pripada besedni umetnosti, za katero logika vsakdanje resničnosti praviloma ne pride v poštev.

Delež socialistične družbene teorije v *Hlapcu Jerneju* je torej nedvomen, ni pa mogoče genetskih izvirov kar preprosto izenačiti s Cankarjevo novelo. Vprašanje je bolj zapleteno in bi zahtevalo samostojen pretres, vendar pa je na podlagi tega dela v glavnem mogoče pritegniti umovanju V. Martelanca. Ta publicist je razumno razčlenil poglavitne faze Cankarjevega svetovnega nazora, enako prepričljivo pa je spregovoril tudi o razločkih med ideologijo in umetnostjo. Martelanc je razpravljajl o vlogi individualizma, ki je v stalnih trenjih s socialnim občutjem. Prva plast naj bi Cankarja vodila v nihilizem, anarhoindividualizem in nietzschejanstvo, na podlagi druge je prišel že do osveščene socialistične ideologije. Vprašanje istovetnosti Cankarjevega življenjskega in družbenega nazora z marksizmom kot pogledom na svet ima kritik za »a priori napačno«. Cankar je izhajal iz okoliščin slovenskega družbenega in kulturnega razvoja, v svoji viziji teh problemov pa je ugledal usmeritev in cilj ustreznega razvoja v ideji socializma, v tej viziji pa se je med slovenskimi razumniki tesno približajl bistvu marksizma. Martelanc svojo razčlemba sklepa: »Cankarjev svetovni nazor je torej bil in je ostajl v osnovi vendarle socializem, v mnogem sicer še nedovršen in poln primesi miselnosti, ki je bila plod posebnosti slovenskega socialnega in kulturnega razvoja in tudi subjektivnih posebnosti Cankarjevega temperamenta in značaja njegove psihične dispozicije, ali vendarle socializem, kajti socialističen je bil njegov nazor o družbi in o človeku in socialističen je bil duh, ki je preveval ves kompleks njegovih idej in stremljenj«. ²⁷ *Novela Hlapec Jernej* je v celoti in v posameznostih odlično potrdilo navedene sodbe.

III

Iz alegorično-parabolične zasnove *Hlapca Jerneja* izvira nekaj problemov, ki so značilni za tako imenovano čutno opredmetenje Cankarjeve

²⁶ Po izjavi Izidorja Cankarja, ki jo navaja v *Zbranih spisih* XI, str. 374.

²⁷ O *Cankarjevem svetovnem nazoru*, objavljeno v knjigi *V areni življenja*, Ljubljana 1977, str. 133.

novela. V tem pogledu je značilen že uvodni odstavek, ki določa tekst kot okvirno novelo. V njem je dogajanje označeno kot resnično, krivično in žalostno (povest se je »po resnici vršila z vsemi svojimi nekrščanskimi krivicami in z vso svojo veliko žalostjo«), prisposobljeno pa je s skrivnostnim pojavom, ki se je vzdignil na obzorju in stopil »v dolino kakor črna smrt«. Ljudje so bili začudeni in prestrašeni, negotovost jih je prevzela toliko bolj, ker je omenjeni pojav prevzel obliko tradicionalnega upodabljanja smrti, ta simbol pa prerastel s svojo neizmerno velikostjo (»Velika in tiha senca je stopila v dolino: glava teman oblak, noge silne jagnedi na loki; svetla kosa, na rami sloneča, pa se je bleščala tja do Ljubljane«). Očitno gre za groteskno paraboličnost, v kateri je ob podobi sami značilno še prevladovanje temne (črne) barve; le-ta se ponovno pojavi predvsem v sklepnem poglavju, v katerem so Jernejevi pokončevalci »vsi opaljeni in osmojeni« ter »črni v roke in obraz«. Hkrati z njimi se je tudi Jerneju »stemnilo pred očmi«, ob tej črnini, ki je simbolične vrednosti, avtor prosi le še usmiljenja za Jerneja, njegove sodnike in vse grešne ljudi.

Med temeljno črno barvo, ki je uvodni in sklepní akord, sta se zvrstili še bela in rdeča. Bela barva je predvsem barva Jernejevega upanja, rdeča pa se pojavlja ob požaru (tak je plamen in tako, krvavo, je Jernejevo telo preden ga vaščani vržejo v ogenj). V zvezi s sklepno sceno velja opozoriti, da je Cankar z njo nameraval poudariti predvsem simbol — idejo (»da bi naši zijavi ljudje ne pasli svojih pogledov na špektaklju«),²⁸ zato je izključil vse, kar bi bilo preveč ideološko eksplicitno. Med različicami *Hlapca Jerneja* sta tudi dve, ki jih je v določevanju ustreznega teksta izločil. Glasili sta se:

a) In nebo in zemlja sta bila rdeča.

b) Kaj ne gori prijazno moj dom, ki sem ga zapalil, ker se mi je tako zahotelo? Kaj bi ga ne zapalil, ko je moje?²⁹

S podobno umetniško utemeljenostjo je Cankar izbiral tudi druga ubeseditvena sredstva. Ugotovljeno je že bilo, da je Jernejevo iskanje pravice potekalo v sedemindvajsetih epizodah, ki se zvrste v zaporedju devetih dni, po njihovem notranjem smislu pa jih je mogoče razdeliti na tri večje skupine (dejanja), od katerih vsaka spet obsega natanko po devet prizorov.³⁰ Nosilna os teh prizorov je dialog, ki je po svojem bistvu temeljna oblika za izražanje konfrontacije med posameznikom in svetom.³¹ Skupina prvih devetih prizorov se naslanja na vaško sosesko, v kateri je Jernej štirideset let živel in delal, druga skupina predstavlja hlapčevo iskanje od sodnije v Dolini do zadnjega zasliševanja pred čemernim sodnikom, medtem ko je tretja zgrajena na ozadju tujega (nemega) sveta. Jernejevo iskanje linearno raste z njegovim trkanjem na vrata, ki naj bi predstavljala človeško in božjo pravico. Jernej gre skozi mnogo vrat, a se vsa skažejo za napačna. On nikamor ne pripotuje, celo nasprotno: vrne se k izhodišču, to je tja, odkoder je odšel. To pomeni, da se je znašel v irealnem svetu, katerega središče je zunaj njega, njegovo iskanje je iskanje tega središča, za katerega pa ne ve, kje je in se mu nikdar tudi ne razkrije. Jernejevo romanje se dogaja v svetu,

²⁸ ZD XVI, str. 267.

²⁹ N. d., str. 269.

³⁰ A. Slodnjak v spremni besedi k objavi rokopisa *Hlapca Jerneja* v *Monumenta litterarum Slovenicarum* 12, Ljubljana 1975, str. XI—XIII (*Spremna beseda*).

³¹ O tem je pisal D. Vučenov v študiji *Jernejevi dialogi s svetom, v katerem živi 1*, *Simpozij o Ivanu Cankarju* 1976, Ljubljana 1977, str. 188—95.

ki je podoben razporedu sil v *Procesu* Fr. Kafke, ta svet pa je razumsko obvladan s kompozicijskim načelom, ki se gradi na tako imenovani triadičnosti.

V *Hlapcu Jerneju* je torej uporabljena tako imenovana vezana, triadična in linearna kompozicija, njen poglavitni konstrukcijski princip pa obvladuje tudi druge ravnine novele. Tako se pojavlja število tri in njegovi mnogokratniki (devet, sedemindvajset) tudi v posameznih stavkih (»trikrat se je ozrl«, »zapečatili ste jo devetkrat« in podobno) in v njihovi členitvi. Literatura o Cankarju je že ugotovila, da je temeljna ubeseditvena značilnost *Hlapca Jerneja* paralelizem,³² ki je lahko intonacijski, sintaktični, tematski in kompozicijski. Najbolj viden izraz te tendence, ki podpira Cankarjevo triadično formulo, je uporaba hebrejske stilne figure *parallelismus membrorum*. Cankarjeva sintaksa se praviloma drži naslednjih tipov oblikovanja:

- 1) Ne v ljudi ne zaupam,
ne v svojo pravico ne zaupam,
v tvoje pismo zaupam.
- 2) Oblagodari hlapca,
ki je pravice lačen in žejen,
nasiti ga in napoji!
- 3) Kar si rekel, ne boš oporekel;
kar si napisal, ne boš izbrisal!

Ob oblikovnem paralelizmu, ki ima pretežno kadenčno vrednost in zato Cankarjevo novelo spreminja v ritmično prozo, so omenjeni trije modeli znameniti še zaradi idejne pomenljivosti. Prvi model niže misel ob misel, celotna poved pa se steka v brezmejno zaupanje, ki je utemeljeno v božji garanciji. Drugi stavek ima še to vero, je pa že bolj nestrpen in zahtevajoč, zato razodeva Jernejevo postopno se razvijajoče spoznanje. V tretjem stavčnem modelu je subjekt že popolnoma izločen iz sveta absoluta (Boga, ostal je prepad med obema, v katerem se bo izkazalo (po tistem usodnem *ali je — ali ni* v XVII. poglavju), da je božanska pravica enako po meri lastnikov kakor človeška. Takšna strma stena se je dvignila v Jernejevem drugem očenašu (v istem poglavju), v katerem je navpična os, ki deli subjekt od Boga, izpeljana takole: Kar si rekel, to zdaj izpolni!

Pravico si dal ljudem, pa so jo skrili;

biriči so me pehali med hudodelce,
sodniki so me zasmehovali,
za cesarja so me ogoljufali!

Pri tebi je pravica, ti si jo poslal, ti potrdil,
ti skrbi zanjo, da se izpolni tvoja zapoved!
K tebi samemu se zatekam,

jaz, hlapec Jernej,
sam na svetu,
ob belem dnevu, okraden,
pravice oropan!

³² V tej smeri je največ gradiva prinesla študija V. Beleta *Cankar in biblija*, Čas 1909, str. 349.—74.

Tvoja postava je v mojem srcu in tvoja obljuba,
 tvojo besedo sem slišal —
 daj, da ne mine moje zaupanje!
 Zdaj iztegni svojo roko,
 vsegamogočni Bog,
 pravični Sodnik!

V tem očenašu je Jernej kot človek zrastel do veličine Boga, zato je razumljivo, da ga tudi Cankar, kadar govori o njegovi zunanosti, predstavlja v dimenzionirani obliki. Avtor o tem govori pogosto in takole: . . . Kakor je bil upognjen, se je s sivo glavo skoraj dotikal začrnelega trama na stropu; stal je sam, lica zgrbljena, zagorela, za silo obrita, oči žive in vedre pod košatimi obrvmi; . . . in je gledal na suhljatega služabnika globoko dol, dolg do stropa, kakor je bil; . . . se je zravnal dolgi Jernej, za glavo je bil višji od sodnika in od lenuhov, ki so stali pred durmi. Šele pred koncem se ta veličina zmanjšuje, tako je v XIV. poglavju »za dve pedi bolj upognjen«, v tem času pa je že, kakor pravi Cankar, »začutil v strahu in bridkosti, da je sam z Bogom«. Prostor, na katerem sta ostala samo še Človek in Bog, ima metaforičen pomen za celoto dela.

Cankar je Človeka namenoma tako eksponiral in nato s slike odstranil Boga. *Hlapec Jernej* obsega sedemnajst poglavij, od njih so prva tri neobhodna ekspozicija, preostalih štirinajst pa je po strukturi enako statično v pripovednem smislu, a dinamično edino s stališča notranjega dozorevanja zavesti (gnozeološko). Jernejeva pot je po Cankarjevi volji zajeta v štirinajst kompozicijskih celot (v XV. poglavju se pojavi celo simbol kantona ob cesti, ki je mejnik med takimi položaji), število teh celot pa ustreza številu postaj križevega pota. Jernejeva »hoja za Kristusom« je torej prevzela neko zunanjo obliko, ki se mitološko in tradicionalno pripisuje samo božjemu Sinu. Cankar ni ostal le pri kompozicijsko simbolnem načinu, temveč je to zunanjo značilnost prenesel tudi v notranjo in jo spremenil v identifikacijo. Že v IX. poglavju je govoril o Jerneju, čigar srce je bilo trudno in polno bridkosti, pri tem pa je zapisal: »Tiste velike in hude bridkosti, ki je obšla nekoč samega Sina človekovega, ko ni imel, kamor bi glavo položil«. Jernejeva žalost je enaka božji, le-tej enaka pa je tudi njegova življenjska pot: »Vodili so ga in gonili, kakor nekoč Gospoda od velikega duhovna do velikega duhovna, od sodnika do sodnika . . .« (XIV. poglavje). Tej martirologiji se pridružuje še simbol kamenjanja (VII. poglavje), ki je literarna reminiscenca iz hagiografije o mučencu Štefanu, sèm pa spada prav tako nekaj svetopisemskih aluzij, ki so posejane po besedilu (Smrt, Babilon, Sodoma).

Paralelizmi omenjene vrste, ki so genetično izvirali iz orientalskih književnosti, a bili že preoblikovani in udomačeni v literaturah zahodnega kroga, so se ujemali z nekaterimi poglavitnimi izhodišči simbolistične estetike. Naravnost oblikovanja v to smer je privedla namreč do uporabe simbolističnih vzporednosti in do brezosebne rabe stavka, v kateri se je pojavil tudi, za simbolizem tako značilni, Neznani Nekdo. Navedimo nekaj zgledov:

1. Vroč in tih dan je bil v maju; blizu je bila prezgodnja nevihta, tam že za zeleno goro; vse je molčalo na loki, na polju, zemlja se je bala nezgode in si ni upala dihati. (II. poglavje)

2. Takrat se je zablislilo iz črnih nebes, zabobnelo je od daleč. (II. poglavje)

3. Temna je bila dolina, nebo pa je bilo zmerom svetlejšje; rodilo se je na vzhodu, tam so zvezde ugašale, velik in rdeč je vstajal mesec. (IX. poglavje)

V vseh treh zgledih Cankar želi pričarati atmosfero. Prvi stavek z opisom nevihte, ki se pripravlja, predstavlja zloveščo in skrivnostno občutje, ki je nastalo po radikalizaciji Jernejevega vprašanja o pravici iz dela. Drugi stavek je vkomponiran v položaj, ko med Sitarjem in hlapcem pride do dokončnega razkola; narava (Neznani Nekdo) se vmeša v dogajanje med ljudmi in emotivno usmeri izkušnega bralca h koncu, ki bo prišel. Tretji zgled je predvsem ponazoritev Cankarjeve barvne simbolike (črno—belo—rdeče), ki ima svoj pomen v Jernejevem doživljanju strahu in upanja. Gre torej za prave simbolistične paralelizme (med človekom in naravo), ki dovolj nazorno razkrivajo stilno pripadnost Cankarjevega *Hlapca Jerneja*. Tudi ta plast zelo očitno odmika novelo od stilne formacije realizma in jo učvrščuje v samo središče književnega gibanja, ki ga imenujemo simbolizem.

Omenjena sredstva, ki so zajeta iz biblijske stilistike in iz krščanskega predstavnega sveta, seveda niso v *Hlapcu Jerneju* navzoča s svojo prvobitno (mitološko) etično vsebino, ta vsebina se je spremenila, z njo pa so tudi ubeseditvena sredstva dobila samo estetsko vlogo. Njihova uporaba ima dvojno funkcijo. Prvič: Cankar je pobožanstvil Delavca, kar pomeni, dodelil mu je vlogo, ki jo je v krščanski mitologiji imel Bog. In drugič: Kristus je v drugi polovici XIX. stoletja (na primer v hrvaški ali ruski literaturi) često tematiziran kot arhetip univerzalne človečnosti. Slovenski avtor ga je zamenjal z Delavcem, ki ima enak pomen za novoveško človeštvo, kakor ga je imel Kristus za prvobitno krščanstvo. Ta substitucija pa je morala biti opazna; sprememba junaka je zahtevala, da ostane njegovo okolje in zanj značilni ambient. Tak način literarne obravnave je v slovenski književnosti znan vsaj od Levstikovega *Martina Krpana*, ki je prav tako zgrajen na mitološki strukturi, njegova resnična vsebina pa je z vsemi nitmi povezana z aktualno resničnostjo zgodovine.

K. Marx je v *Manifestu zapisal*, da je »vprašanje lastnine, pa naj privzame kakršnokoli bolj ali manj raznovrstno obliko«, za njegov čas »osnovno vprašanje gibanja«. S tem, da je Cankar v *Hlapcu Jerneju* tematiziral vprašanje dela in pravic iz dela, je torej načel najbolj bistveno in najvišje vprašanje socializma. Že Fr. Schiller je bil prepričan, da za človeka nič ni bolj poniževalnega kakor trpeti silo; kdor to sprejme, sam svojo človečnost postavlja pod vprašaj, kdor pa silo strahopetno prenaša, je človečnost celo že zavrgel.³³ Hlapec Jernej se je odločil za svobodo, kar pomeni za lastno izbiro in osebno zasnovano dejavnost. Svoboda je vedno zoper nasilje in pritisk in ima vedno pred sabo neki cilj. Jernejev zgodovinski cilj je humanistična vsebina sveta, ki bo utemeljena v človekovi vesti (prim. VIII. poglavje). Zato njegova zahteva po pravici ob svobodi vključuje tudi enakost; Jernejevo pojmovanje lastnine gre za vizijo o brezrazredni družbi, kar mu daje pomembno razsežnost in zgodovinsko resnost. Njegovo razmerje do družine in ljudi je utemeljeno na bratstvu, ki ni abstrakcija, temveč ljubezen, katera se neposredno razodeva na bližnjiku. Jernejev svet je torej

³³ E. Bloch, n. d., str. 8.

utemeljen v realnem humanizmu, zato je spoznanje, da ga v konkretnih zgodovinskih okoliščinah ni mogoče uresničiti, toliko bolj tragično in za junaka usodno. Jernej je ob koncu svoje poti uvidel, da čas, v katerem živi, nima prave duhovne vsebine. Na začetku novele je to mogočnost, v katero noče verjeti, a mu prinaša trpljenje. Za ta bivanjski položaj je značilno, da ga samodejno usmerja v iskanje in blodenje, to oboje pa je, kakor pravi M. Heidegger, lastnost izvirnega bistva resnice. Jernejevo romanje od instance do instance ne izvira iz napačne premise ali osebne zablode, gre za spraševanje in iskanje odgovora, v katerem naj bi se strnila človekova resnica z resnico družbene resničnosti.

Hlapec Jernej ima zato dva bistvena pomena, ki se med sabo sicer dotikata, a sta po notranjem aspektu vendarle vzporedna. Novela je s spoznanjem socializma kot poglobitnega vprašanja sodobnega sveta doživela najprej svoje aktualno družbeno uresničenje. *Naši zapiski* so ob Cankarjevi volilni kandidaturi zapisali, da se je pisatelj vrnil med delavstvo, »pa ne zato, da se poniža do njih, temveč zato, da prižge v temnih dolinah luč poguma in samozavesti . . . In nikomur drugemu nego baš z revolucionarnim duhom prepojenemu mezdnemu proletariatu je moral podati svojo roko«. ³⁴ To je zgodovinska vrednost *Hlapca Jerneja*, ki pa ji je treba dodati še eno, in sicer tisto, na podlagi katere bo to delo lahko živelo tudi, ko ne bo več obstajalo vprašanje dela in pravic iz dela. Cankarjeva novela je v tej luči predvsem zgled zvestobe človeškemu bistvu in zgled pokončne hoje skozi življenje, kar oboje spada med neminljive vrednote človeškega rodu.

³⁴ ZD XVI, str. 259.